DOI: 10.19195/0137-1150.168.6

Data przesłania artykułu: 10.10.2017

Data akceptacji artykułu: 19.12.2017

DENYS PILIPOWICZ

Uniwersytet Jagielloński, Polska

Traktat *ars moriendi* w literaturze ukraińskiego baroku na przykładzie dzieła *Катихусіс або наука христіанская* Innocentego Winnickiego

Śmierć jako nieodłączny element egzystencji człowieka stanowi jeden z fundamentalnych problemów w kulturze. Jest przedmiotem refleksji filozoficznej, teologicznej, ważnym zagadnieniem w naukach biologicznych czy medycznych. Słowem, jest ona obecna w niemal każdej sferze działalności człowieka.

W literaturze temat śmierci znalazł swoje odzwierciedlenie pod postacią odrębnego gatunku — traktatu *ars moriendi*. Geneza gatunku sięga średniowiecza, okresu charakteryzującego się szeregiem wydarzeń, zjawisk o charakterze społecznym, politycznym czy filozoficznym, wzbudzających zainteresowanie śmiercią. W pierwszej kolejności należy przywołać klęski żywiołowe, szerzące się epidemie oraz związany z nimi głód. W latach 1348–1350 z powodu dżumy w Europie zmarło szacunkowo od 30 do 50% ludności¹. Średniowieczna Europa ogarnięta była również ciągłymi wojnami, co powodowało, że obcowanie ze śmiercią stało się doświadczeniem codziennym.

Realizacja tematu śmierci w kulturze średniowiecza kształtowała się pod wpływem nauki świętego Augustyna, choć refleksja teologiczna ma znacznie wcześniejsze źródła. Już w III wieku w traktacie świętego Cypriana *De mortalitate* odnajdujemy porady odnośnie do zjawiska „dobrej śmierci”².

Na tej podstawie ukształtował się gatunek obecny w literaturze europejskiej do XIX wieku, którego wzorcowe realizacje stanowią trzy dzieła: Jana Gersona

¹ M. Włodarski, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV–XVI w.*, Kraków 1987, s. 7–8.

² *Ibidem*, s. 19.

Opusculum tripartitum de preceptis decalogi, de confessione, et de arte moriendi, Mateusza z Krakowa *Ars moriendi*... oraz Domenico Capranica *Speculum artis bene moriendi*...³. Te niewielkie utwory w formie pytań i odpowiedzi podają praktyczne rady dotyczące zachowania człowieka w ostatnim momencie jego życia. Tematycznie skupiają się one wokół kilku kluczowych zagadnień: miłości i wdzięczności w stosunku do Stwórcy; wyznania wiary, rachunku sumienia, przebaczenia grzechów winowajcom; usprawiedliwienia i naprawienia uczynionych krzywd. Traktaty te zawierają również wiele praktycznych wskazówek, jak wykorzystać wspomniane środki do osiągnięcia zbawienia i życia wiecznego. Czasem, jak w traktacie Mateusza z Krakowa, można w nich także odnaleźć szczegółowy opis pokus szatana, które z kolei miały odwieść moribunda — osobę u kresu życia, od kroczenia drogą zbawienia, na przykład poprzez wywołanie wątpliwości co do prawdziwości wiary, rozpacz, niecierpliwości, pychy. Z kolei Capranica odwołuje się przede wszystkim do naśladowania Chrystusa w ostatnim momencie jego życia.

Na wspomnianych trzech traktatach wzorcowych opiera się gatunek *ars moriendi*, uzupełniany potem o wizerunki sądu ostatecznego, piekła, cytaty z Pisma Świętego i tekstów Ojców Kościoła. O ile traktaty poświęcone sztuce umierania, jak już wspominaliśmy, są objętościowo niewielkie, zasadniczo stanowiły część większych dzieł: traktatów teologicznych bądź katechizmów, jak w wypadku dzieła Jana Gersona.

W literaturze ukraińskiego baroku traktat *ars moriendi* nie jest szeroko reprezentowany. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest specyfika kulturowa — zakorzenienie w bizantyjskiej tradycji duchowej, teologicznej, w której refleksja nad fenomenem śmierci, tożsama właściwie co do istoty zjawiska z tradycją zachodniochrześcijańską, przybierała nieco inne formy. Jeden z nielicznych, jeśli nie jedyny, przykład traktatu *ars moriendi* odnajdujemy w katechizmie zrehabilitowanym przez biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego.

Sama postać Winnickiego, szerzej nieznana w historiografii polskiej i ukraińskiej, domaga się krótkiego chociażby przybliżenia. Jego życie i działalność stanowi bowiem typowy przykład kształtowania ruskiej elity intelektualnej XVII wieku.

Jan Winnicki, urodzony w 1654 roku, pochodził ze szlacheckiego rodu Winnickich, z którego wywodził się także przemyski biskup prawosławny Antoni Winnicki. Staranne wykształcenie Jan odebrał w kolegium jezuickim w Przemyślu oraz Akademii Krakowskiej. Podczas wojny polsko-tureckiej służył w pułku wojewody ruskiego Stanisława Jabłonowskiego. Za odwagę został włączony przez króla Jana III Sobieskiego do gwardii królewskiej i pozostawał w bliskim otoczeniu monarchy. W 1679 roku przyjął święcenia kapłańskie, zgodnie z trady-

³ Polskie tłumaczenie i opracowanie traktatów wzorcowych: M. Włodarski, *Trzy traktaty o sztuce umierania*, Kraków 2015, s. 267.

cją wschodnią obierając imię Innocenty, a po śmierci stryja Antoniego Winnickiego został wybrany na biskupa przemyskiego⁴.

Jako biskup prawosławny Innocenty realizował politykę zbliżenia z Kościołem katolickim, co w konsekwencji doprowadziło do przyjęcia unii z Rzymem. Elementem przygotowania Cerkwi i wiernych do unii było potajemne wyznanie wiary katolickiej w Warszawie w 1681 roku razem z lwowskim biskupem Józefem Szumlańskim⁵.

Prowadzony od unii brzeskiej proces rozprzestrzeniania unii wywoływał opór wiernych oraz niższego duchowieństwa, co niejednokrotnie prowadziło do rozlewu krwi⁶. Biskup Winnicki, pragnąc pokojowego przystąpienia do unii, w 1685 roku wydał w Uniowie dzieło *Катихисіс або наука христіанская вкратцѣ зъ разныхъ авторовъ зѣбранная въ дієцезіей премыской за благословеннемъ ясне в Богу Превелебнаго, Єго милости Господина отца Иннокентія Винницкого, Милостію Божією православного єпископа Прѣмыскаго, Самборскаго и Земль Саноцкой оголошенная*. Tekst ten został zasadniczo oparty na znanym w Rzeczypospolitej katechizmie jezuita Jakuba Marchantiusa⁷.

Przygotowanie takiego dzieła łączyło się z przezwyciężeniem istotnego problemu związanego z fundamentalnymi teologicznymi różnicami między dogmatyką katolicką a prawosławną. W tym celu autor zastosował sprytny wybieg — poprzez niedopowiedzenie pomijał najbardziej drażliwe elementy. Za przykład niech posłuży fragment Credo odnoszący się do kwestii *filioque*: „І в Духа Святаго Господа истинна и животворящаго, и прочая”⁸. Zastosowanie w zakończeniu zdania formuły *и прочая* (w polskim tłumaczeniu: „i tak dalej”) pozwalało czytelnikowi uzupełnić formułę modlitewną zgodnie z dogmatem katolickim bądź prawosławnym. Dzieło spełniało więc swoją funkcję, nie wzbudzając podejrzeń o poprawność dogmatyczną wśród wiernych⁹.

Wspomniany *Катихисіс* został zakończony niewielkiej objętości traktatem pod tytułem *Наука або способъ диспонуваня ся на смерть кождому христіанину*, który — jak już wspomnieliśmy — stanowi rzadki w historii literatury ukraińskiej przykład traktatu *ars moriendi*¹⁰.

Istota traktatu *ars moriendi* polega na ukazaniu czytelnikowi praktycznych porad, które w chwili zbliżającego się kresu pomogą mu odpowiednio przygotować się na śmierć. Przeznaczenie traktatu jest ściśle związane z nacechowaną

⁴ S. Stępień, *Biskup Innocenty Winnicki i jego dzieło*, [w:] I. Winnicki bp., *Ustawy rządu duchownego i inne pisma*, red. W. Pilipowicz, Przemyśl 1998, s. 14–15.

⁵ *Ibidem*, s. 16.

⁶ M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 93–234.

⁷ S. Stępień, *Biskup Innocenty Winnicki...*, s. 19.

⁸ І. Винницький, *Катихисіс або наука христіанская...*, Унів 1685, ark. 21.

⁹ Postępowanie Winnickiego wywołało jednak wątpliwości Stolicy Apostolskiej.

¹⁰ *Ibidem*, ark. 94–103.

religijnym dydaktyzmem warstwą tematyczną, która kształtuje kompozycję analizowanego dzieła.

Innocenty Winnicki podzielił traktat na dwie części. *Наука...* stanowi wprowadzenie do tematyki śmierci w życiu człowieka i przybiera formę bardziej teoretyczną, ogólną. Natomiast druga część, zatytułowana *Сродки albo способы до захованя терпливости належитой въ тяжких болях хоробы*, została poświęcona praktycznym poradom dotyczącym zachowania chorego w obliczu śmierci. Podział ten wynika przede wszystkim z przyjętej perspektywy postrzegania czytelnika, dla którego przeznaczony był traktat. *Наука...*, jak podaje w tytule sam autor, jest zorientowana na szerokie grono czytelników, ograniczone jedynie wyznaniem (*кождому христїанину*). Z kolei *Сродки...* — część treściowo i objętościowo o wiele bardziej rozbudowana — została skierowana do ściśle określonej kategorii czytelnika — chorych stojących u kresu ziemskiego bytowania.

Pierwsza część ma uświadomić czytelnikowi znaczenie rozmyślań o śmierci. Akcentuje się w tym wypadku uniwersalność doświadczenia kresu, jego nieodwołalność, powszechność. Począwszy od grzechu pierworodnego, który w teologii stanowi przejaw śmierci duchowej¹¹, autor nawołuje do pielęgnowania myśli o śmierci, co jawi się szczególnym obowiązkiem chrześcijanina:

Любо и каждому чловекови, такъ хороуму, яко и здоровому, належит памятати о смерти, которой не охороненная ест нужда, жадень бовѣмъ хто ся родить, яко Декретом Панским за грѣхъ первородный [...] накрытый¹².

Oto pierwszy treściowy komponent traktatu *ars moriendi* — pamięć o śmierci, w europejskiej literaturze przekazywany poprzez formułę *memento mori*. Konieczność pamięci o śmierci wynika przede wszystkim z pojmowania jej jako integralnego elementu naszego ziemskiego bytowania¹³. Jak zauważa Maciej Włodarski, w literaturze europejskiej nie odnajdziemy pogłębionej refleksji teoretycznej na temat istoty śmierci jako pojęcia. Zjawisko to przedstawiane jest raczej przez pryzmat konsekwencji, które z sobą pociąga. Śmierć może być więc wyzwoleniem z więzienia ciała, powrotem do niebiańskiej ojczyzny, momentem, który odbiera człowiekowi wszelkie dobra doczesne, a w sensie mistycznym — odrodzeniem w Bogu¹⁴.

Winnicki także ukazuje śmierć poprzez perspektywę jej następstw. Wychodząc od pragnienia zbawienia człowieka jako głównego celu napisania traktatu, autor wprowadza pojęcie dobrej śmierci; nie poddaje go jednak szerszej analizie, stwierdzając jedynie, iż dobra śmierć jest konsekwencją zachowania i praktycznego stosowania zasad przedstawionych w traktacie: „о тоє оусиловати

¹¹ J. Meyendorff, *Teologia bizantyjska*, Warszawa 1984, s. 185–191; A. Derdziuk, *Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej*, Lublin 1996.

¹² I. Винницький, *Камухує...*, ark. 94.

¹³ M. Włodarski, *Ars moriendi...*, s. 79.

¹⁴ *Ibidem*, s. 75–77.

повинень [zdrowy i chory — D. P.], абы добре оумерети могль, на том абовѣмъ остатнемъ живота нашего пунктѣ, вся вѣчная щасливість и вѣчноє нещастя зависло”¹⁵. Po tym klarownym wstępie Winnicki przechodzi do praktycznej części traktatu, który ukazuje ideał sztuki dobrego umierania.

Moribund w pierwszej kolejności powinien nie dopuszczać do odwiedzin sąsiadów bądź przyjaciół, unikać rozmów na tematy błahe, w szczególności wystrzegać się lamentów i płaczów osób mu najbliższych. W ten sposób człowiek przygotowuje się do pobożnych rozmyślań i pouczeń duchownego.

Godne przyjęcie śmierci nie jest możliwe bez szczerego chrześcijańskiego rozliczenia ze światem. Ten rozrachunek w traktatach wzorcowych polega na sporządzeniu ostatniej woli, zwrocie wszelkich długów i naprawieniu wyrządzonej krzywdy. Dla poratowania duszy należy także przekazać jałmużnę biednym oraz datek kościołowi, przebaczyć wszelkie krzywdy zadane przez winowajców. Takie godne pożegnanie ze światem ma za zadanie uchronić człowieka przed ciężarem duchowym, co autor niejednokrotnie powtarza.

Dla chrześcijańskiej sztuki umierania centralną postacią, wzorcem jest Chrystus, który przez cierpienie i śmierć zbawił ludzkość od grzechu pierworodnego. W ramach gatunku *ars moriendi* Zbawiciel stanowi przykład do naśladowania. W literaturze europejskiej od średniowiecza spotykamy wiele dzieł poświęconych naśladowaniu Chrystusa, które można podzielić na dwie grupy: propagujące naśladowanie Jezusa w życiu oraz te, które odwołują się do naśladowania Syna Bożego w cierpieniu i śmierci.

Chrystus jako wzorzec godnego przyjęcia cierpienia i kresu stanowi fundament nauczania Winnickiego o dobrej śmierci. Już w *Nauce...* autor powołuje się na ten wątek w kontekście odpuszczenia grzechów: „Прикладом Господа нашего Ісуса Христа, Который за распынающих его на Крестѣ о отпущеніи молился до Отця своего [...] абы такимже способом и ему отпущенно было”¹⁶.

Istotnym uczuciem, które może oddalać człowieka od pobożnych rozmyślań w godzinie śmierci, jest lęk. W takim wypadku autor zaleca rozmyślanie na temat naszego bytowania w świecie. Otrzymawszy od Stwórcy dar życia, człowiek powinien, podobnie jak Hiob, z pełnym zaufaniem do Boga i wdzięcznością przyjąć swój los.

Drugi temat rozmyślań stanowi Opatrzność Boża, która najlepiej rozpoznaje moment właściwy dla zakończenia ziemskiego bytowania. Człowiek, który otrzymał czas, by godnie przygotować się do śmierci, powinien być wdzięczny, że nie umiera śmiercią nagłą, czyli złą.

Сродки албо способы до захованя терпливости належитой въ тяжких болях хоробы ma charakter praktycznych wskazówek, jak postępować w czasie ciężkiej choroby. Celem nadrzędnym jest zachowanie spokoju i cierpliwości w cierpieniu, aby uniknąć narzekania i rozpacz: „мручення противко опатр-

¹⁵ І. Винницький, *Катихуєс...*, ark. 94v.

¹⁶ *Ibidem*, ark. 95.

ности Божией, а часом и до распачи”, które prowadzą do grzechu¹⁷. W omawianej części Winnicki ściśle naśladuje wymogi gatunkowe przede wszystkim poprzez odwołanie do centralnego wątku sztuki umierania — cierpienia i śmierci Jezusa Chrystusa. Dla chrześcijanina życie i śmierć Jezusa stanowi wzór do naśladowania, najlepszy sposób uniknięcia grzechu w godzinę śmierci i osiągnięcia zbawienia.

W traktatach wzorcowych *ars moriendi* naśladowanie Chrystusa odwołuje się do kilku kluczowych momentów życia Zbawiciela: modlitwy na Górze Oliwnej, potów, przebaczenia prześladowcom, płaczu, głośnego wołania, polecenia ducha Ojcu, chętnego i dobrowolnego oddania ducha. W poszczególnych utworach autorzy ograniczają się do wybranych momentów, niektóre z wymienionych pomijając. Według Włodarskiego najbardziej rozpowszechnionym wątkiem wykorzystywanym w traktatach było oddanie ducha Ojcu oraz przebaczenie winowajcom¹⁸.

Winnicki już w pierwszych akapitach analizowanej części poprzez symbol krzyża przytacza przykład Jezusa jako wzorzec cierpienia: „Отожь тыє спореі болести теперешной его хоробы, суть то Крестомъ, который маєть терпливи носити, абы правдиве Христу послѣдовати могли”¹⁹.

Przejsie do właściwego wykładu autor poprzedza ogólną, lecz istotną myślą, w której ukazał zrozumienie roli i ciężaru wielkich cierpień, które doświadczają chorego: „Вправдѣть признати могу, же болести хорого могутъ быти такъ спореі и тяжкіє, же и кости самыє проникати могутъ”²⁰. Dzięki temu autor odchodzi od suchej teorii wykładu do istotnego dla czytelnika współodczuwania ciężaru cierpień. Jednak już w następnym zdaniu nie zapomina dodać, że człowiek w największym indywidualnym cierpieniu może jedynie w niedoskonały sposób naśladować ideał Chrystusowego cierpienia, przywracając tym samym właściwe proporcje wspomnianych doświadczeń: „Єднакъ нѣгды не суть такъ тяжкіє, яко болести Христовы”²¹.

Ukazanie męki Chrystusa jako ideału do naśladowania przez chorych autor realizuje zgodnie z przedstawionymi zasadami gatunkowymi poprzez nakreślenie analogii między doświadczeniem chorego a cierpieniem Chrystusa. Porównanie to odwołuje się do krwawego potu, który oblał Jezusa: „Нехай [...] вспомнить собѣ, на оный кривавый потъ Панскій, которымъ з самага оуваженя наступуючої горкой муки по всемъ Тѣлѣ обляный былъ”²²; bólu głowy, który choremu powinien przypominać głowę Zbawiciela poranioną cierniową koroną; oraz bóli w boku i piersiach przywodzących na myśl bok Chrystusa raniony włócznią.

¹⁷ *Ibidem*, s. 96.

¹⁸ M. Włodarski, *Ars moriendi...*, s. 124.

¹⁹ I. Винницький, *Камухуїс...*, ark. 96v.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Ibidem*.

Podobną analogię zastosowano w odniesieniu do rąk oraz nóg, które przybito „острыми гвоздями желѣзными къ Кресту”²³.

Swoją analogię autor uzupełnia również o pierwszych męczenników. Ich cierpienia miały wywołać u czytelnika potrzebę naśladowania przede wszystkim w dobrowolnym przyjmowaniu cierpienia z miłości do Chrystusa. Oprócz świętego Laurentego (Wawrzyńca) autor powołuje się na przykład na szczególnie czczonego we wschodniej tradycji świętego Stefana. Obraz jego męczeńskiej śmierci przez ukamienowanie Winnicki łączy z kolejnym wątkiem tematycznym — przebaczeniem, realizowanym poprzez biblijny cytat: „Господи, не постави имъ грѣха сего...”²⁴.

Poprzez przykład Chrystusa i męczenników autor tłumaczy także potrzebę zachowania cierpliwości w cierpieniu. W tym kontekście zastosowanie znajdują elementy toposu rycerskiego: zbroja i szturm. W traktatach wzorcowych moment śmierci zazwyczaj opisywany jest jako ostatni bój człowieka, którego stawką jest zbawienie i życie wieczne, swego rodzaju psychomachia. Winnicki wykorzystuje wspomniane elementy, przestrzegając przed niebezpieczeństwem ze strony „duchowego nieprzyjaciela”, który w każdej chwili stara się doprowadzić chorego do wiecznego potępienia: „Такъ оузброившия и обваровавши, противко тымъ потужнымъ непріятеля душевнаго штурмомъ...”²⁵.

Zasadniczą część traktatu Winnicki podzielił na trzy części tożsame z trzema cnotami teologicznymi: wiarą, nadzieją i miłością. Na nich jako fundamentach moralności chrześcijańskiej chory powinien się skupić w swoich przygotowaniach do odejścia. Pozostając w kręgu biblijnych analogii, autor buduje paralelę między chorym a rozbójnikiem, który w ostatniej chwili otrzymał życie wieczne dzięki uznaniu wspomnianych cnót. Winnicki nie przywołuje jednak bezpośrednio postaci rozbójnika, cytując jedynie fragment, który do takiej analogii czytelnika prowadzi:

Чого онъ [rozbójnik — D. P.] щасливый благоразумный геста на собѣ дозналъ, гды зъ вѣрою Христа Спасителя зъ остатечною надѣєю и милостію до него заволавъ. Помяни мя Господи егда прійдеши въ царствіи си”. И заразъ пожаданную получилъ отповѣдь: Днесь съ мною будешь въ Раю²⁶.

Ukazany w traktacie obraz rozbójnika odgrywa rolę bardzo rozpowszechnionego w literaturze religijnej od czasów średniowiecza gatunku *exemplum*. W analizowanym dziele przykład ten stanowi wprowadzenie do problematyki cnót teologicznych w kontekście przygotowania człowieka na kres.

Wiara, stanowiąca podstawę zbawienia „сам фундамент збавеня наш-его”²⁷, ma wywołać u moribunda żarliwe akty wiary i podsumować te jej prze-

²³ *Ibidem*, ark. 97.

²⁴ *Ibidem*, ark. 97v.

²⁵ *Ibidem*; zob. również M. Włodarski, *Ars moriendi*..., s. 84–90.

²⁶ I. Винницький, *Камухусіс*..., ark. 98; por. Łk 23, 40–43.

²⁷ *Ibidem*, ark. 98v.

jawy, które w życiu zostały zrealizowane. Winnicki przede wszystkim skupia się na takich formach, jak rozmyślanie i modlitwa uświadamiające choremu wielkość Boga, który stworzył człowieka jedynie jako przejaw swojej dobroci. Miłosierdzie i miłość Boga do człowieka nie kończą się na akcie stworzenia, lecz dopełniają się poprzez inne elementy. Człowiek, który w wyniku grzechu pierwotnego popadł w niewolę szatana, otrzymał dar odkupienia dzięki wcieleniu, śmierci i zmartwychwstaniu Syna Bożego. Winnicki ukazuje tę relację między Zbawicielem a człowiekiem poprzez metaforę „duchowej medycyny”²⁸. Grzech jest przejawem śmiertelnej duchowej choroby, która może doprowadzić do wiecznego potępienia. W swojej dobroci Bóg daruje człowiekowi sakramenty jako lek na duchowe cierpienia: „вшелякіє душевныє хоробы въ скарбниці церковной досвѣдчоныє збавенныхъ САКРАМЕНТОВЪ заховаль лѣкарство...”²⁹. Prócz sakramentów, jako podstawowego leku duchowego, przewiduje się również inne środki, takie jak na przykład kontemplacja krzyża czy rozmyślanie o mękach piekielnych³⁰. Chory powinien wzbudzić w sobie wiarę w ponowne przyjscie Chrystusa i sąd ostateczny nad żywymi i umarłymi oraz wszystko to, co podaje do wiary Bóg poprzez apostołów, świętych i Ojców Kościoła.

Na tak zbudowanym niewzruszonym fundamencie chory buduje nadzieję, że Bóg jako nieskończona mądrość stworzył świat i nadał mu sens istnienia. Nadzieja staje się szczególnym lekiem na zwątpienie w wierze, wywołane świadomością uczynionego przez chorego zła. Wychodząc z założenia, że nawet największy grzech nie jest w stanie przeważać miłosierdzia Bożego, Winnicki wieńczy tę część traktatu, ukazując sens cnoty nadziei:

Нехай tedy жалуючи за пополненныє грѣхи свои, цѣлую отпущеня оныхъ надѣю въ щегулныхъ горкой Муки Панской заслугахъ [...] покладаетъ. Оуважаючи, же для неи самои, одному всѣ будуть отпущенныє согрѣшенія...³¹

Nadzieja na odpuszczenie grzechu staje się dla autora punktem wyjścia do ostatniej części traktatu poświęconej cnotcie miłości. Wiara w Chrystusa, który poprzez śmierć odkupił grzechy ludzkie, wraz z nadzieją na odpuszczenie win rodzą u chorego miłość do Boga za jego miłosierdzie i dary, na które nie zasłużył. Winnicki proponuje czytelnikowi wywołać w duszy afekty miłości, w których chory przyrzekał w wypadku wyzdrowienia nigdy już nie obrazić Boga grzechem.

Z afektem miłości związana jest także skrucha — szczery żal za grzechy, który stanowi istotny moment przygotowania do śmierci:

²⁸ M. Włodarski, *Ars moriendi...*, s. 94.

²⁹ I. Винницький, *Камухуцѣ...*, ark. 99.

³⁰ M. Włodarski, *Ars moriendi...*, s. 94–95.

³¹ I. Винницький, *Камухуцѣ...*, ark. 100v–101.

И таковий жаль називається правдивою скрухою сердечною як жаловаты за грѣхи: не для боязни пекельных мукъ, не для оутраченя Небесныхъ роскошей, але для того самого, же Бога Всемогущаго Чловѣкъ, так добротивого Пана свого образыль³².

Żal za grzechy nie może jednak sprowadzać się do silnego, ale subiektywnego odczucia, lecz powinien przybrać formę sakramentu pokuty, w którym odpuszczone zostają winy.

Po oczyszczeniu duszy kolejnym elementem przygotowania do śmierci jest sakrament eucharystii. W analizowanym dziele fragment ten zasługuje na uwagę z powodu bogactwa barokowej obrazowości. Dla autora eucharystia stanowi składową toposu *peregrinatio vitae*³³. Topos ten najczęściej odnosił się jednak do charakterystyki przebywania człowieka w świecie od narodzin do śmierci. W gatunku *ars moriendi* może on natomiast przyjmować inną jeszcze postać. Winnicki, co wyraźnie sugeruje kontekst wypowiedzi, umieszcza obraz człowieka — pielgrzyma w ramach jego pośmiertnej wędrówki. Punktem wyjścia stają się więc nie narodziny, lecz śmierć, co ukazuje istotę myśli chrześcijańskiej na temat śmierci jako początku życia wiecznego. Przystępując do sakramentu eucharystii przed śmiercią chory, jak pielgrzym, przygotowuje się zatem do długiej i niebezpiecznej podróży ku wieczności: „хорый нехайся за тым вшеляко старати Найсвятѣйшого Сакраменту Євхаристїи, на такъ великую и небезпечную вѣчности, въ которуюся маєть пустити дорогу”³⁴. Formułując swoją radę, autor opiera się na autorytecie świętych: Jana Złotoustego, Marii Magdaleny, Marii Matki Bożej, którzy nie chcieli odchodzić w drogę ku wieczności bez przyjęcia wspomnianego sakramentu.

Ostatnim przed śmiercią akordem jest według Winnickiego sakrament ostatniego namaszczenia, który ma chronić chorego w drodze i doprowadzić do życia wiecznego. Na tym dopełnia się obraz człowieka — pielgrzyma, któremu autor życzy: „Нехай безпечне въ тую дорогу вѣчности въ Имя Божїе готується”³⁵.

Przedstawiona analiza dowodzi, że pod względem gatunkowym dzieło Innocentego Winnickiego nie odbiega zasadniczo od traktatów wzorcowych i wykorzystuje zarówno układ kompozycyjny, jak i obrazowość charakterystyczną dla zachodnioeuropejskiego baroku. Biskup przemyski jawi się jednakże jako samodzielny teolog, który — odwołując się do zachodnioeuropejskich wzorców zarówno katechizmu, jak i traktatu *ars moriendi* — zachowuje podstawy prawosławnej wiary.

Pomimo wyraźnego praktycznego przeznaczenia analizowany traktat przemawia do czytelnika walorami literackimi i retorycznymi, które przejawiają się nie tylko w sferze stylistycznej, lecz także w umiejętnym łączeniu poszczególnych wątków tematycznych zgodnych z wymogami gatunkowymi. Autor nad-

³² *Ibidem*, ark. 101v.

³³ Obszerna analiza toposu *peregrinatio vitae* w polskiej literaturze barokowej zob. D. Künstler-Langner, *Idea vanitas, jej tradycje i toposy w poezji polskiego baroku*, Toruń 1996, s. 199.

³⁴ I. Винницький, *Kamuxucic...*, ark. 102v.

³⁵ *Ibidem*, ark. 103.

miernie nie obciąża przy tym dzieła figurami retorycznymi, będąc świadomym przeznaczenia utworu, charakteru czytelnika oraz powagi tematu.

„Наука albo спосіб диспонування ся на смерть кождому христіанину” wpisuje się również w szerszy kontekst postrzegania śmierci w ukraińskiej literaturze, teologii i filozofii epoki baroku reprezentowany między innymi przez Piotra Mohyłę, Kłymentija Zinowijewa czy Hryhorija Skoworodę, znacząco go wzbogacając³⁶.

Bibliografia

- Bendza M., *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596–1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.
- Chyzhevs'kyj D., *Poza mezhamy kraszy (do estetyky barokovoi' literatury)*, N'ju-Jork 1952.
- Derdziuk A., *Grzech w XVIII wieku. Nurty w polskiej teologii moralnej*, Lublin 1996.
- Ivanek M., *Motyv smerti v poezii 'ukrai'ns'kogo barokko*, „Varshavs'ki Ukraї'noznavchi Zapysky” 1, 1989.
- Künstler-Langner D., *Idea vanitas, jej tradycje i toposy w poezji polskiego baroku*, Toruń 1996.
- Meyendorff J., *Teologia bizantyjska*, Warszawa 1984.
- Nowak A. Z., *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie piśmiennictwo żałobne XVII wieku*, Kraków 2008.
- Pylypovych D., *Epitafija v ukrai'ns'kij barokovij literaturi*, [w:] *Brama svjatogo Ivana. Peremys'ka barokova epitafija*, red. D. Pylypovych, V. Pylypovych, Peremyszl' 2005.
- Stępień S., *Biskup Innocenty Winnicki i jego dzieło*, [w:] I. Winnicki bp., *Ustawy rządu duchownego i inne pisma*, red. W. Pilipowicz, Przemyśl 1998.
- Vynnyč'kyj I., *Katyhysis abo barokovij dushpastyrs'kyj sad*, red. V. Pylypovych, D. Pylypovych, Peremyszl' 2007.
- Włodarski M., *Ars moriendi w literaturze polskiej XV–XVI w.*, Kraków 1987.
- Włodarski M., *Trzy traktaty o sztuce umierania*, Kraków 2015.

The *ars moriendi* treatise in Ukrainian baroque literature: The example of Innocenty Winnicki's *Catechism, or the Knowledge of Christianity*

Summary

The author of this article focuses on bishop Innocenty Winnicki's *Catechism, or the Knowledge of Christianity* and its relationship to European *ars moriendi* texts. The art of dying gave sick

³⁶ Na temat obecności motywu śmierci w literaturze ukraińskiego baroku zob. m.in. M. Іванек, *Мотив смерті в поезії українського барокко*, „Варшавські Українознавчі Записки” 1, 1989, s. 97–109; Д. Чижевський, *По за межами краси (до естетики барокової літератури)*, Нью-Йорк 1952, s. 22; A. Z. Nowak, *Człowiek wobec wieczności. Ukraińskie i białoruskie piśmiennictwo żałobne XVII wieku*, Kraków 2008, s. 31–52; Д. Пилипович, *Епітафія в українській бароковій літературі*, [w:] *Брама святого Івана. Перемиська барокова епітафія*, red. Д. Пилипович, В. Пилипович, Перемишль 2005, s. 19–54.

and elderly people practical tips on how to prepare for death and how to achieve salvation. The author shows the reception of Latin Catholic literature patterns in the literature of the Ukrainian baroque period and the cultural characteristics of the Polish-Ukrainian cultural border, where the influence of the East and the West overlapped.

Keywords: *ars moriendi*, baroque Ukrainian literature, Innocenty Winnicki, Polish-Ukrainian cultural border, death

Трактат арс морієнді в літературі українського бароко на прикладі *Катихисіс* або наука христіанская Інокентія Винницького

Резюме

Презентована стаття присвячена характеристиці твору перемиського єпископа Інокентія Винницького на фоні жанрових зразків присутніх у західноєвропейській літературі. Суттю мистецтва вмирання було передати людям хворим та старшим, які наближаються до кінця свого життя практичні поради як готуватися на смерть та отримати спасіння. Проведений аналіз дав змогу показати рецепцію латинських, католицьких літературних зразків в українській літературі аналізованого періоду та показати культурну своєрідність польсько-українського пограниччя, де сплітаються впливи Сходу й Заходу.

Ключові слова: арс морієнді, література українського бароко, Інокентій Винницький, польсько-українське культурне пограниччя, смерть